

ISBN : 978-93-83637-60-7

भारतीय संगीत

हिन्दी तथा अन्य भारतीय भाषाओं पर वैश्वीकरण का प्रभाव

9-10 दिसम्बर 2016

संपादक
डॉ. पी. के. जयल

2. संस्कृतसाहित्ये पञ्चतन्त्रे वैश्वीकरणम्

Dr.K.V.R.B.VARA LAKSHMI

C/o Prof. G.A.SARMA
S.G.Lecturer Sanskrit
Sri Y.N.College
Narsapur

DINESH BABU KANDUKURI

RESEARCH SCHOLAR
Department of Sanskrit
Andhra University
Visakhapatnam

“भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा” इति कथ्यते। समग्रभारतस्य प्रतिष्ठात्मक विषयौ द्वौ संस्कृतं तं संस्कृतिश्च। संस्कृतम् विना संस्कृतिः संस्कृतिं विना संस्कृतम् च न शोभते। एतौ परस्पराश्रितौ भवतः। वस्तुतो वेदः भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः भवति। अतएव “वेदो खिल धर्ममूलम्”¹ इति मनुना कथितम्। वेद संस्कृतिरेव भारतं संस्कृतिर्भवति। “सत्याहिंसादि गुणैः श्रेष्ठा विश्वबन्धुत्वशिक्षिका विश्वशान्ति सुखधात्री भारतीयाः हि संस्कृति इति श्लोके सत्याहिंसादि गुणसमन्विता भारतीय संस्कृतिः सर्वेऽपि संकीर्त्यते। भारतीय संस्कृतिः न केवलं व्यक्तेः कल्याणमपेक्षं सकलविश्वस्य कल्याणमाकांक्षते। श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासकाव्यादिषु एतादृशी भावना दृश्यते।

“सर्वे भवन्तु सुखिनः

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु,

सर्वे सन्तु निरामयाः

मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत्।”²

इत्युपनिषदः।

वैदिकवाङ्मयानन्तरं लौकिकसाहित्येऽपि एतादृशी भावना गोचरति। साहित्यं इति पदस्य “सहितयोर्भावं” साहित्यम् इति कथितम्। समाजहितकारि साहित्यम् इति वक्तुं पञ्चतन्त्रादि ग्रन्थाः उदाहरणीयाः भवन्ति। भारतीयसाहित्ये नीत्युपदेशात्मक ग्रन्थेषु पञ्चतन्त्रं अत्युत्तमम्। ग्रन्थोऽसौ कथारूपेण राजनीतिं, लोकज्ञानं च उद्बोधयति।

दक्षिणात्यप्रति अनुसृत्य अमरशक्तिर्नाम राजा महिलारोष्यनगरं पालयति स्म। तस्य बुद्धिहीनान् पुत्रान् षण्मासाभ्यन्तरे राजनीतिकोविदान् कर्तुं⁴ आस्थानपण्डितः विष्णुशर्मा पञ्चतन्त्रग्रन्थं व्यरचयत्। ग्रन्थेऽस्मिन् “मित्रभेदम्, मित्रसम्प्राप्तिं काकोलुकीयं, अपरीक्षितकारकं, लब्धप्रणाशम्” इति पञ्चतन्त्राणि सन्ति। तन्त्रशब्दस्य नीतिः विधानं, उपायः इत्यर्थः। पशुपक्ष्यादिभिः समन्वित कथासु राजनीतिः - लौकिकव्यवहारः - सत्याहिंसादि विषयाः सुमनोहरतया उद्घोषिताः। पञ्चतन्त्रग्रन्थः बालानां सामान्यजनानां च विज्ञान प्रदायीनां भवति। पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदः, मित्रसम्प्राप्तिः इति तन्त्रे मित्रस्य माहात्म्यम् उक्तम्। अपि च मित्रसम्प्राप्तिः इति तन्त्रे सज्जनमैत्री यत्नतः कर्तव्या इत्युपदिष्टम्। अपि च मित्रस्य लक्षणम्

“ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीति लक्षणम् ।।”⁵

इत्युक्तम्। सुजनदुर्जयोः मैत्री एवं अवर्दत दुर्जनैः कृतं स्नेहं मृदघट इव अनायासेन भेत्तुं शक्यते किन्तु सन्धानं दुष्करं भवति। तथा व्यसने समुत्पन्ने मित्रादन्यः कोपि साहाय्यं करोति। अतः सज्जनैस्सह मैत्री कुरु इति सन्देशः। “मित्रं, मित्रं इति द्वयोः अक्षरसंयुक्तं “मित्र” इति पदं दुःखादिसन्तापान् दूरीकरोति⁶ आपदम् संरक्षतीति उक्तम्। एतादृशः स्नेहमित्रप्रपञ्चशान्तेः प्रथमसोपानः भवति।

अपि च पञ्चतन्त्रकथासु राज्ञां स्वभावः राजधर्मः, मन्त्रिणां गुणाः, भृत्यानां गुणगणाश्च वर्णिताः। आदिकवि श्रीमद्रामायणे, श्रीमन्महाभारते कौटिल्यस्य अर्थशास्त्र ग्रन्थे च राजनीतिः, सुष्ठु कथिता। अत्रापि यो राजा भूतदयास्वभावः, समभावः विश्वासः प्राकटयति” सः त्रैलोक्यसाधकः भवतीति कथितम्। तथैव मन्त्रिणः, अकुटिलः स्वामिभक्ताः, सुपरीक्षिताः” भवेयुः इति कथितम्।⁷ एवंविध गुणसमन्विताः मन्त्रिणः कार्यसाधिकाः भवन्ति। पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदे सेवकाः, कुलीनाः, शक्ताः, शौर्ययुक्ताः, स्वामिभक्ताः, नप्राः, धीराः, कर्तव्यपरायणाः, बुद्धिमान्

अनेनागर्विताः, अपमानेन कृद्धाः च भवेयुः इति सेवकगुणाः कथिताः। 8 एतादृशगुणसमन्विताः नायकाः यत्र सन्ति तत्र प्रवादिकायकलापाः न सम्भवन्ति। विश्वशान्तिश्च सम्भवति।

पञ्चतन्त्र ग्रन्थे न केवलं नीतिः, राजनीतिः, लोकव्यवहारः कथिताः। अपि च धर्मस्य स्वरूपः सत्याहिंसादि प्रथाः दानस्य प्राधान्यं च कथितम्। मनुष्याणां धर्माचरणमेव प्रधानं भवति। धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः इति कथ्यते। अतएव अर्थशास्त्रे कौटिल्येन उक्तम् सुखस्य मूलं धर्मः सुखमिच्छति चेत् धर्माचरणं कुरु९ इति।

श्रूयतां धर्मस्वस्वं श्रुत्वा चैववधर्यताम्।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।। 10

इति पञ्चतन्त्रे कथितम्। एतत् शरीरं वैभवानि च शास्वतानि न भवन्ति। अतः सदा धर्माचरणमेव कर्तव्यम्। अपि च परोपकारः पुण्यप्रदः, परपीडनं च पापप्रदं भवति। 11 अहिंसा परमो धर्मः इति कथितः।

काकोलूकीयमिति, तृतीयतन्त्रे सत्यविषये लोभात् वा क्रोधात् वा भयात् वा असत्यं न वक्तव्यमिति, असत्येन कर्तव्यं गच्छतीति कथितम्। दानं प्रति एवमुक्तम् समुपार्जितानां सम्पदां दानं एव संरक्षणम् भवति। यथा तटाकस्य जलप्रवहनं विना दूषितं भवति तथैव दानं विना धनमपि दूषितं भवति इति। धनस्य दानं, भोगः, नाशः इति त्रिविधाः गतयः भवन्ति। यस्य वित्तस्य दातव्यम् भोक्तव्यं च नास्ति तस्य धनं मधुकरीणां मधु इव परोपभुक्तं भवति। 12

“अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्।

उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।। 13

अल्पबुद्धिः एषः अस्मदीयः एषः अपरः इति आलोचयति। विशालबुद्धिः सकलं भूमण्डलस्य कुटुम्बं इव पश्यन्ति। एतादृशीं विश्वैक कुटुम्बभावनां प्रवर्धयितुं पञ्चतन्त्र ग्रन्थः आवश्यकः।

एवं रीत्या पञ्चतन्त्रग्रन्थः बहुविषयाणां भण्डागारो भूत्वा प्रपञ्च सुप्रसिद्ध भाषासु अनूदितः। यथा क्री.श.570 तमे वर्षे पहलवी भाषायां क्री.श.750 तमे वर्षे अरबिक भाषायां क्री.श. 1100 तमे वर्षे हिब्रू भाषायां क्री.श. 1250 तमे वर्षे लाटिन् भाषायां क्री.श. 1152 प्रान्ते इटालियन् भाषायां, 1678 प्रान्ते फ्रेञ्च भाषायां, 1880 ग्रीक् भाषायां अनूदितः। 14 अनेन अस्य ग्रन्थस्य विश्वव्यापकता अवगम्यते। अपि च ग्रन्थस्य कथासु विश्वबन्धुत्वे भावना, सत्याहिंसादि मूल्यानां सन्देशः सुष्ठु उद्घोषितः। अस्य ग्रन्थस्य वैश्वीकरण शक्तिः पाश्चात्यानपि मन्त्रमुग्धान् करोति। आंग्लदेशीयेन विल्सन महोदयेन “न जाने वर्तते कीदृङ्माधुर्यमिह संस्कृते। सर्वदेव समुन्मत्ता येन वैदेशिका वयम्। इति कथितम्। एवमेव

Sir William James Writing as for dack as in Feb, 1786 thus express on the subject -Their (The Hindus) Nitisastra or system or ethics is yes preserved and the fables of Vishnu Sarma whom we ridiculously call pilpay are the most beautiful if not the most ancient collection of apologies in the world.

अपि च संस्कृतभाषायाः प्रभावः सर्वासु भाषाणामुपरि प्रत्यक्षतः वा परोक्षतः वा दृश्यते। अपि च राष्ट्रभाषायाः हिन्दी भाषायाः समृद्धि संस्कृतभाषया एवं भवति। एवं रीत्या पञ्चतन्त्रग्रन्थे वैश्वीकरणभावना दरीदृश्यते।

उपयुक्तग्रन्थाः

1. अर्थशास्त्रम् - कौटिल्यः - पुल्लेल श्रीरामचन्द्रुडु, बालानन्दिनिव्याख्या, जयलक्ष्मी पब्लिकेशन्स, हैदराबाद
2. काव्यप्रकाशः - मम्मटः, पुल्लेल श्रीरामचन्द्रुडु, बालानन्दिनिव्याख्या, संस्कृतभाषा प्रचारसमितिः, हैदराबाद, 1995
3. मनुस्मृतिः - श्रीवेंकटेश्वर बुक् डिपो, विजयवाड, 2011
4. पञ्चतन्त्रम् - विष्णुशर्मा - जयलक्ष्मी पब्लिकेशन्स, हैदराबाद, 2007
5. हितोपदेशः, नारायणपण्डितः, मोतीलाल बेनारसी दास, पब्लिशर्स, दिल्ली, 1967
6. संस्कृतसाहित्य चरित्र, डॉ मुदिगंठि गोपालरेड्डि, हैदराबाद, 1997
7. सूक्तिमुक्तावली, महीधर जगन्मोहनरावु, प्राची पब्लिकेशन्स, हैदराबाद, 2003
8. भर्तृहरि सुभाषितानि, जे.पि.पब्लिकेशन्स, विजयवाड, 2006

ISSN: 2348-7666

VOLUME -3, ISSUE 9(3), SEPTEMBER, 2016

IMPACT FACTOR: 3.656

Monthly

International Journal of Academic Research

VOICE OF INTELLECTUALS

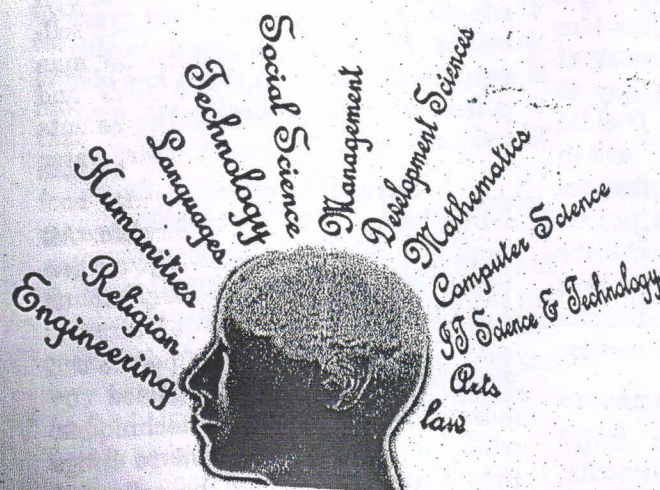
Special Issue on
**RELEVANCE OF GANDHIAN IDEOLOGY
TO THE PRESENT SOCIETY**

UGC Sponsored Two Day National Seminar, Organized by
The Departments of History, Political Science & Economics
S.K.S.D Mahila Kalasala(A), Tanuku
(on 17th & 18th September, 2016)

Edited by

M. Jhansi - B. Naga Padmavathy - K. Radha Pushpavathi

Multidisciplinary, Multiple Languages
Refereed and Indexed Journal

Editor-in-Chief
Dr. T. V. Ramana

Gandhian views on Health

Dr. K.V.R.B. Varalakshmi, Lecturer in Sanskrit, Sri Y.N.M. College, Narsapur,
W.G.Dt,

Abstract: Gandhi wrote a book entitled "Key to Health" in 1942 during his imprisonment at the time of Quit India Movement by translating a Gujarathi Book into English. He stated in the preface "I am giving a new name : Key to Health. In this book Mahatma Gandhi highlighted the role of air, water, food in keeping good health. Health denotes physical and mental fitness of a person purified air, water food etc. is necessary for good health. MahakviKalidasa says "Sareeramadyamkhalu dharma sadhanam" Body is the first instrument to perform Dharma.

Key words: Health is wealth, Oxygen, earth, water, sky

Analysis

Mohandas karam Chand Gandhi is well known as Mahatma Gandhi. He is the Father of our Nation. He is a great social reformer. He wrote a book entitled "Key to Health" in 1942 during his imprisonment at the time of Quit India Movement by translating a Gujarathi Book into English. He started writing the book in 1942 and completed it in 1944. He stated in the preface "I am giving a new name: Key to Health. Anyone who observes the rules of health mentioned in this book will find that he has got in it a real key to unlock the gates leading him to health. He will not need to knock at doors of doctors or vaidyas from day to day." ¹In this book Mahatma Gandhi highlighted the role of air, water, food in keeping good health. Health denotes physical and mental fitness of a person purified air, water food etc. is necessary for good health. MahakviKalidasa says "Sareeramadyamkhalu dharma sadhanam" (शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्)²Body is the first instrument to perform Dharma. What is the body? Human body is made up of five elements. They are earth, water, sky, light and air.³

These are called "Pancha Maha Bhutani." Human body consists of five senses of perception, five senses of action and mind.⁴The five senses of perception are eyes, nose, tongue, ears and skin through which we can see, smell, taste, hear and feel the objects respectively. The five senses of action are the hands, feet, mouth, anus and genitals. Mind is considered to be the 11th sense which is the collection of thoughts. Healthy body does work with coordination of senses and mind. Mahatma Gandhi said that "A healthy mind in healthy body is self-evident truth."⁵In the society every man wishes to live with good health and happiness. There are three key elements in keeping up good health viz. air, water and food.

Oxygen is essential for life. All living beings live by inhaling oxygen through nose. However many of us inhale insufficient quantity of air and thus invite many problems. If people can take long breaths as suggested by Patanjali in his Pranayama techniques, more oxygen will be supplied to lungs which will, in turn, purify the cells and thus contribute to good health. Living in

houses with good ventilation ensures good health.

Next to air, water is necessary for life. Man can't live without water for more than a few days. Unpurified water is the main cause of many diseases. Drinking water must be pure. To keep up good health every man needs to drink 2 to 3 liters of water every day. Now a days well water and river water are not suitable for direct drinking. Boiled water or mineral is safe to drinking which will keep us protected from may infections.

Along with air and water, food is essential for health and life. In Bhagavadgeetha Lord Krishna says "अन्नाद्भवन्ति भूतानि" (It is food which generates the human body). So food gives us life. Food is two types viz. Vegetarian and Non-Vegetarian. Vegetarian meansleaves, roots, grains, fruits, dry fruits, walnuts etc. Mahatma Gandhi was a strict vegetarian. In Bhagavadgeetha Lord Krishna said about three types of food namely Satvika, Rajasa and Tamasa. Satvika food gives us long life, energy and strength.

Rajasa and Tamasa food is the main cause of all diseases. Thus we must take care of our health and eat satvika food. Leaf vegetables and fresh fruits must be eaten every day. We all know that "Health is wealth" and cleanliness is next to goodness. "In the preparation of food three types of cleanliness is necessary. These are patrasuddhi (Cleanliness of vessels), Padardhasauidhi (Cleanliness of materials) and pakasuddhi (Cleanliness of food) both physical and mental. These are very important in making hygiene food. As food effects mind and health. Hygiene food is essential in keeping good health.

Bhagavan Sri SatyaSai Baba says that "illness doesn't depend upon ones money but ones way of living. Good health contributes to peace of mind and happiness. A healthy body is essential for social development and spiritual progress. A healthy body helps us developing purity of mind and heart".

Mahatma Gandhi stated that a country can be deemed as a development one when it doesn't require many hospitals and old age homes which indicates the health and wellbeing of people. By following the views of Mahatma Gandhi we can keep us good health and thus contribute to healthy society.

References

1. The selected works of Mahatma Gandhi VII IV Preface P.No. 395
2. Kumarasambhavam Sarga V, Poem 33
3. पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि.
4. श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
इन्द्रियापि दशैकञ्च पञ्चचेन्द्रियं गोचराः॥
5. Education in health and hygiene P. 355
6. Srimadbhagavadgeetha Cha.3, P. 72, p.14
7. आयुः सत्वबलारोग्यं सुखप्रीतिविवर्धनम्।
रस्याः स्निग्धाः स्थिता हृद्याः आहाराः
सात्विकाप्रियाः॥
कट्वास्तलवणाप्युष्णतीक्ष्णरुक्षविदाहिनाः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः।
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत।
उच्छष्टमपि चामेदयं भोजनं तामसप्रियम्।
Srimadbhagavadgeetha Cha. XVII, P.No. 341
Poems 8-10

सरस्वती

ICSAR - 2017

SCIENTIFIC APPROACHES IN RAMACHARITMANAS

रामचरितमानस के वैज्ञानिक दृष्टिकोण
రామచరితమానసలోని శాస్త్రీయ దృక్పథం

संपादक

डॉ. हरिराम प्रसाद पसुपुलेटि

PITHAPUR RAJAH'S GOVERNMENT COLLEGE (Autonomous)

KAKINADA- 533001, Andhra Pradesh, India, Ph : 0884 - 2379480, Fax : 0884 2387888

(Re-Accredited with B grade by NAAC)

Email : kakinada.jkc@gmail.com www.prgc.ac.in

28. तुलसीदास और राम भक्ति साहित्य के माधुरि	05-109
29. श्री रामचरितमानस भक्ति रसपोषणम् - जि.वि.आर.एस.पी. दुर्गा	0-111
30. रामचरितमानस संस्कृति का दर्पण - श्री. ताल्ल निरंजन	112-114
31. तुलसीदास द्वारा रचित श्री रामचरित मानस से जुडी कुछ रोचक और अन सुनी बातें - परिमला श्रीनिवासराम	115-117
32. पर्यावरण विज्ञान का अथाह सागर रामचरितमानस डॉ. करि सुधा	118-121
33. रामचरितमानस में पर्यावरण संतुलन एवं पौकृतिक चित्रण - एच.सीता महालक्ष्मि	122-127
34. श्री रामचरितमानस में निर्माण व वैज्ञानिक व्यवस्था का पस्ताव डॉ. एम. पवन कुमारि	128-130
35. हिन्दी साहित्य में राम कथा - डी. पि. नायडु	131-133
36. मानस : सामाजिक मर्यादाओं का असामान्य उक्कर्ष - वि. शुबन	134-136
37. रामचरितमानस का शिल्प पक्ष : एक मूल्यांकन - डॉ. संजय पसाद श्रीवत्सव	137-140
38. गोस्वामि जी का धर्म - भा.अनुराधा देवि	141-143
39. रामचरितमानस का कलात्क सत्य - ई. रवि कुमार	144-145
40. भक्ति आंदोलन पर रणा स्रोत - समाद मेहम्मद	146-149
41. भारतीय साहित्य में राम - राज्य के आदर्शों का चित्रण - डॉ.एम डि अलिखों	152-154
42. श्री शंकरभगवत्पादाचार्यः भक्ति सिध्दांत : -डॉ.के.वि.आर.बि.वरलक्ष्मि	155-158
43. तुलसी कृत 'रामचरितमानस' का महत्व - डॉ.एस.एम. शम्बीर साहेब	159-161
44. राम कथा पतीकार्य का वैदिक साहित्य की दृष्टि से - डॉ.के.श्याम सुन्दर	162-165
45. मानव - धर्म वा राष्ट्रीय एकता का अधार 'रामायण' - के. सुगुणा	166-167
46. भक्तवत्सल के रूप में श्रीराम -टी.सुमति	168-171
47. राम कथा कतिपय ज्ञातव्य तत्य - टी. सुनीता	172-174
48. तुलसी के राम : मानस से परिपेक्ष्य मे -डॉ.के.सुमित्रा	175-177
49. लेकनायक तुलसीदास : रामचरितमानस एक विश्लेषण -डॉ.पी.वि.डि.श्रीदेवि	181-186
50. मानस मे पतिपादित भक्ति के साधन - जी.त्रिवेणि	187-188
51. तुलसीदास - डॉ.वेंकट नायक	189-192
52. रामचरितमानस में निर्माण संबन्धी दृष्टिकोण एक अनुशीलन - डॉ. ताता अरूण कुमारी	193-195
53. तुलसीदास के महाकाव्य रामचरितमानस का रचना शैलि- डॉ.एम. संपत	196-201
54. गोस्वामि तुलसीदास रामचरितमानस की आखडे ,तध्य और सिध्द मंत्र - रमावत श्रीनुवासु नायक	202-207
55. भौगोलिक ज्ञान - विज्ञान की दृष्टि से 'मानस' की विशिष्टता - डॉ.कुमारा नागेश्वरराम	208-211
56. गोस्वामि तुलसीदास कृत 'रामचरितमानस' में पर्यावरण पर वैज्ञानिक चिन्तन -डॉ. वि.वर प्रसाद	212-213

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याः - भक्ति सिद्धांतः

K.V.R.B. VARA LAKSHMI

HEAD OF THE DEPARTMENT

DEPARTMENT OF SANSKRIT

V.N.M. COLLEGE, NARSAPUR

भारतीय संस्कृते मूलाधारः वेदा एव भवन्ति। अत एव वेदोऽखिलो धर्ममूलम् इति श्रूयते। ऋग्वेदाः वेदाः देवता स्तुतिसमन्विताः दृश्यन्ते। भारतीयसाहित्ये भक्तिउद्यमः सिद्धान्तश्च अन्त प्राचीनकालादपि दृश्यते। श्रीस्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे श्रीशिवकवचम्, श्रीकूर्मपुराणे व्यासोक्त रुद्रस्तुतिः इत्यादि बहवाः स्तुतिपराः स्तोत्राः लभ्यन्ते। आदिकाव्यमिति सुप्रसिद्धं द्रामायणं युद्धकाण्डे आदित्यहृदयं¹ पञ्चमवेद सुप्रसिद्ध श्रीमन्महाभारते विष्णुसहस्रनामं भगवद्भक्ति तत्परं गोचरति। अपि च श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वादशोऽध्यायस्य भक्तियोग इति सुप्रसिद्ध एव² श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यात् प्रागपि विविध भक्ति स्तोत्राः लभ्यन्ते।
सेवार्थकाद् “भज्” धातोः क्तिन् प्रत्यये कृते भक्तिशब्दो निष्पन्नः। भगवतो भजनं वा सेवनं इति तस्यार्थः।

सदासत्साङ्गत्पसद्ग्रन्थपठनसदुपदेशैर्मन इन्द्रियाणि चान्तर्मुखप्रवृत्तिं प्राप्नुवन्ति। इन्द्रियाणां च संयमनेन साधकस्य मनसि भगवतिरव्याजप्रीतिराविर्भवति। सा प्रीतिरेव प्रीत्यभिधीयते।

निर्वचनानि:-

“सा तस्मिन् परम प्रेमरूपा” इति नारदः³

“परानुरक्तिरीश्वरे” इति शाण्डिल्यः⁴

“आहात्म्यं ज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः स्नेहो भक्तिरिति” श्रीमध्वाचार्यः⁵

भगवानाचार्यो विवेकचूडामणौ “मोक्षसाधनसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी, स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिस्त्यभिधीयते” इति सामान्यजनोद्धरणार्थं भक्तिसिद्धान्तं प्रतिपादितवान्⁶।

निर्गुणभक्ती:-

लोके धर्मः प्रवृत्तिमार्गो निवृत्तिमार्गश्चेति द्विधा वर्तते। प्रवृत्तिमार्गः कर्मयोग इति, निवृत्तिमार्गः ज्ञानयोग इति निश्चितः। भगवान् श्रीकृष्णो

“लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुराप्रोक्ता मयानघ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्”⁷ इत्युवाच।

श्रीशङ्करभगवत्पादमतमनुसृत्य सगुणभक्तिः प्रवृत्तिमार्गोऽन्तर्भवति। निर्गुणभक्तिः निवृत्तिमार्गोऽन्तर्भवति। कर्मनिष्ठा, ज्ञाननिष्ठा चेति निष्ठाद्वैविध्यम्। अन्योऽप्याचार्याः निष्ठामपि प्रदर्श्य निष्ठात्रिविधेति वदन्ति।

सिन्धुस्सरिद्रलभम्:-

“नदीनां सागरो गतिः” इति श्रूयते। यदा नद्यः सागरे प्रविशन्ति तदा तासां पृथक् शक्यते। साधकः आत्मज्ञानेन स्वस्वरूपज्ञानं प्राप्नोति। आत्मानुशीलं स्वस्वरूपानुसन्धानमित्यभिधीयते। अत एव शङ्कराचार्यः “स्वस्य रूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते” इत्यवोचत्।

एवं रीत्या सर्वमतसारभूतं भक्तितत्त्वं प्रतिपादितवान् आचार्यः।

उपयुक्तग्रन्थसूची:-

1. श्रीशङ्कर दिग्विजय श्रीमाधवाचार्य विरचितं श्री श्रवणनाथ ज्ञानमन्दिर ग्रन्थमाला, हरिद्वार
2. श्रीशिवानन्दलहरी श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्य:- वाविल रामस्वामिशक्ति & सन्स, चेन्नै
3. श्रीमद्भगवद्गीता-श्रीशङ्करानन्दसरस्वती- निर्णयसार मुद्रणालय:- मुम्बई-1926
4. श्रीमद्भगवत्-व्यासप्रणीतम्-विजयमुद्रशाला- चित्तूर-1976
5. ईशादिदशोपनिषद:- श्रीशङ्करभगवत्पाद:- मोतीलाल बनारसीदास- श्रीशङ्करग्रन्थ प्रथमभागः, वाराणसी।
6. श्रीमद्रामायणम्- श्रीवाल्मीकिमहर्षि:- गीता प्रेस्, गोरखपुर- तृतीयभागः।
7. श्रीमन्महाभारतम्- व्यासमहर्षि:- भीष्मपर्व

उद्धरणानि:-

1. श्रीमद्रामायणम् युद्धकाण्डः पृ. -440
2. श्रीमद्भगवद्गीता अध्याय:-12 पृ.-97
3. नारदभक्तिसूत्राणि-21
4. शाण्डिल्यभक्ति सूत्राणि-1
5. महाभारततात्पर्यनिर्णयम्-मध्वाचार्यः
6. विवेकचूडामणि —श्रीशङ्करः-पृ.-50
7. श्रीमद्भगवद्गीता-तृतीयाध्यायः-श्लो- 3
8. ईशावास्योपनिषद्- प्रथममन्त्रः
9. ईशावास्योपनिषद्- द्वितीयमन्त्रः
10. कृष्णकर्णामृतम्- द्वितीयाश्वासः-श्लो-56
11. श्रीमद्भगवद्गीता-पञ्चमाध्यायः-श्लो- 8,9

ISSN: 2349 - 9656
IJMER, Volume IV, Issue I (2), February 2017

International Journal of
Multidisciplinary Empirical Research

Dr. K. V. R. B. Vara Lalashmi
Lecturer in Sanskrit
Y. N. M. college
Narsapur, W. G. district

International Journal of Multidisciplinary Empirical Research

S.No.	Volume IV	Issue 1(2)	Page No
14.	ECONOMIC ASPECTS OF PRODUCTION, PROCESSING AND MARKETING OF TURMERIC	B. Prakash Babu	122
15.	EMPLOYMENT GENERATION IN URBAN INFORMAL SECTOR: A STUDY OF CITY OF GREATER HYDERABAD, INDIA	D. Sonia	134
16.	WATER SUPPLY DISTRIBUTION TO THE INDUSTRIAL AREA IN VISAKHAPATNAM	Dr. Anuradha Alluri	139
17.	ROLE OF PRESS FOR THE EMANCIPATION OF WOMEN IN ANDHRA IN 19 th CENTURY	Dr. P. Vijaya	143
18.	TRIBAL POLITICAL SET-UP: AN EVIDENCE FROM THE PORJA TRIBE IN VISAKHA AGENCY, ANDHRA PRADESH	Appalanaidu Pappala	148
19.	AN ENLIGHTENED MASTER - HIS TRAITS	BLS Narayana Bunga	154
20.	DEVELOPMENT OF WOMEN AND CHILDREN IN RURAL AREAS	Dr. Chakali Siva	156
21.	SOCIO-ECONOMIC PROSPECTS OF RETURN MIGRANTS IN TELANGANA REGION WITH REFERENCE TO MAHBUBNAGAR	Ramanamurthi. B	165
22.	ATTITUDE OF ENGLISH TEACHERS TOWARDS TEACHING ENGLISH AT SECONDARY LEVEL	Rafiya Sultana	170
23.	महाभारते विद्यमान शैक्षिक तत्वानि	P. Venkata Ratnam	176
24.	<u>సవయుగ కవి చక్రవర్తి - సురేంద్ర జాషువా</u>	పేరెల్లి శ్రీను	179
25.	విశ్వమానవుడు : వివేకానందుడు	కె. రాజేష్ కుమార్	185
26.	श्रीकृष्ण भक्तिसाहित्यम् - श्रीकृष्णकर्णामृतम्-जीवनमूल्याः	Dr. K.V.R.B. Vara Lakshmi, Dinesh Babu Kandukuri	191

श्रीकृष्ण भक्तिसाहित्यम् - श्रीकृष्णकर्णामृतम्-जीवनमूल्याः

Dr. K.V.R.B. VARA LAKSHMI

Lecturer in Sanskrit, Sri Y.N.M. College, NARSAPUR – 534275, W.G.Dist.

DINESH BABU KANDUKURI

Research Scholar, Department of Sanskrit, Andhra University, VISAKHAPATNAM

“अवताराः सन्त्वन्त्ये सरसिजनयनस्य सर्वतोभद्राः।

कृष्णादन्यः को वा प्रभवति गोगोपगोपिका मुक्त्यै॥¹

पुण्डरीकाक्षः श्रीमहाविष्णुः विविधावतारान् आधारयत्। किन्तु गोगोपगोपिकानां मुक्तिप्रदायकः कृष्णावतारः एव नान्यत्। अनेन श्लोकेन श्रीकृष्णभक्तितत्त्वस्य माहात्म्यमवगम्यते। अत एव पद्मपुराणे -

चरितं कृष्णदेवस्य सर्वमेवादभुतं भवेत्।

गोपाल लीलास्तथापि सर्वतोऽपि मनोहराः॥

त्यस्तुवत्।

श्रीकृष्ण भक्तितत्त्वप्रधानं कृष्णकर्णामृतं लीलाशुकेन विरचितम्। ग्रन्थेऽस्मिन् ३२ श्लोकाः सन्ति। द्वितीयाश्वासे ३५ तः ४२ पर्यन्तं “सञ्जागौ वेणुना वकी नन्दनः” इति मकुटेन विरचितं रासक्रीडाष्टकं अत्यन्तमधुरं अस्ति। अपि च ८७ तः ९० पर्यन्तं “नौमि गोपाल बालम्” इति मकुटेन विरचितं श्लोकाः प्रसन्नकवितायाः उदाहरणानि भवन्ति। “Poetry is musical thought” इति वक्तुं कृष्णकर्णामृतमेव उदाहरणम्। “कर्षतीति कृष्णः” श्रीकृष्णभक्तिः पाश्चात्यानपि सम्मोहितान् करोति। पाश्चात्यदेशेष्वपि कृष्णभक्तेः प्रभावः दरीदृश्यते। International Srikrishna Consciousness.

भक्तिरिति शब्दः सेवार्थकाद् भज् धातोः क्तिन् प्रत्यये कृते निष्पन्नः। भगवतः भजनं वा सेवनं वा इति तस्यार्थः। भक्तिनिर्वचनानि -

8. विवेकचूडामणि -श्लो- ३९-पृ. २६
9. श्रीमद्भागवतम्-दशमस्कन्धः
10. कृष्णकर्णामृतम्- श्लो -१-९५
11. कृष्णकर्णामृतम्- श्लो २-२-पृ. २४४
12. कृष्णकर्णामृतम्- श्लो ३-८६
13. कृष्णकर्णामृतम्- श्लो ५५-२ पृ. २६३
14. कृष्णकर्णामृतम्- श्लो ९०-२ पृ. २७७